

Л. І. ШАПОВАЛ

канд. іст. наук, доц.

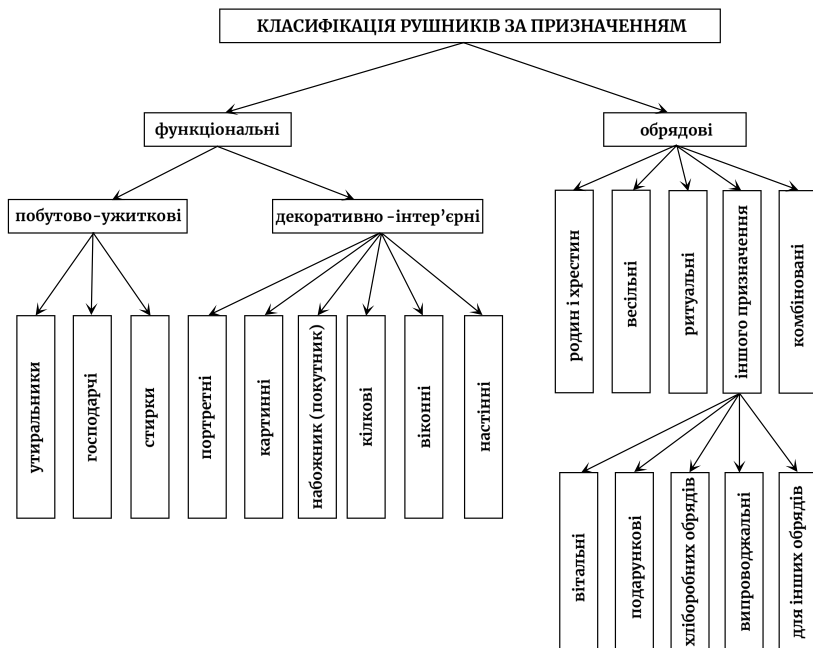
Полтавський національний педагогічний
університет імені В. Г. Короленка (Україна)

ORCID: 0009-0000-3480-2923

ЗВИЧАЄВО-ОБРЯДОВА КУЛЬТУРА ВИШИТОГО РУШНИКА В УКРАЇНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРІ XIX–XX СТОЛІТЬ

Вишитий рушник – етнічний символ України, який відображає добробут, гостинність, естетичні смаки народу. Рушнику завжди надавалося важливе образно-символічне значення як оберегу для захисту сім'ї і житла від наклепів, зурочення. Вишитий рушник на стіні – давній український звичай. Орнаменти рушників визначалися подією, для якої він вишитий: народження дитини, весілля, похорон, церковне свято, розлука, що є складниками звичаєво-обрядової культури українців, яка відображена в українському фольклорі XIX–XX століть. Усна народна поетична творчість (фольклор) з притаманними їй жанровими, регіональними особливостями є складовою української національної культури. В ній оспіваний вишитий рушник у святах та обрядах українців як предмет народного побуту: «Господаря можна пізнати по дворові, а господиню – по рушникові», «хата без рушників, що пуста – там нечистий живе», «хата без рушників, що родина без дітей». По вишитому орнаменту визначали статъ, вік, статус людини в суспільстві для якої рушник створений. В будні й свята ікони, родинні фото, стіни хати, надвіконня, двері прикрашали вишитими або тканими рушниками. Вишивати чи ткати рушники належало жінкам, тому матері, бабусі привчали до рукоділля доньок, внучат з дитячих літ. В українському фольклорі склалися такі вислови: «Не лінуйся, дівонько, рушник вишивати – буде чим гостей вітати», «Мати ночей не досипала – рушник на долю вишивала».

Початок історії вишитого рушника відслідковується з прадавніх часів як амулет та об'єкт магічних обрядів. Вчені пов'язують походження слова «рушник» із старослов'янським словом «руш», що походить від дієслова «валити», руйнувати або рвати [1, с. 61]. Тканину домашнього виробництва для створення рушника розривали поперек полотна. Обірвані краї не зашивали, отримуючи бахрому, яку використовували для оформлення поперечних країв рушників. Слово «рушник» нагадує за звучанням слово «руки», хоча після їх миття, використовувалися невеликі шматки тканини – утирачі. Вони мали стриману вишивку або зовсім не вишивалися. Класифікація вишитих рушників, яку подає В. Титаренко за призначенням вирізняє: побутовий та обрядовий рушник, що мав ширину полотна (40 см), а довжину – 5 м, краї якого вишивали яскравими візерунками, обшивали стрічками, тасьмою, мереживом [2, с. 27].

Сьогодні рушник – це довгий, не широкий полотняний відріз тканини, вишитий по краях орнаментами, який не використовується в господарських цілях, а є твором народного мистецтва. Основне його призначення – обрядове. Для кожного обряду вишивали рушники, вкладаючи у візерунки оберегову символіку: сонце, птахи, зорі, герби, квіти: калину – символ краси, мак – символ туги, ружа – символ любові. Рушник-росяничка вишитий квітами призначався для дівчат, а «грайлик» для хлопчиків вишивався птахами та листям дуба. Після виконання обрядової функції вишиті рушники прикрашали інтер'єр української хати, були її оберегом [3]. У «святий кут – покуть», на ікони, над дверима, вікнами вішали довгі рушники (3 м), що називалися: «покутний», «божник», «наобразник», «іконний». На Закарпатті рушники, якими прикрашали ікони, були невеликі, посередині їх збирали і зв'язували стрічкою. Прикрашали вишитими рушниками картини, портрет Тараса Шевченка. За функціональним призначенням рушники мали назви: «посудний», «стирок», «утирач», «утиральник». Рушниками накривали хлібину, діжу з тістом, спечені паляниці. З рушником ходили доїти корову. Яскраво орнаментовані «кілкові» рушники були прикрасою в оздобленні сільської хати, їх вішали між вікон, дверей. Мати навчала дочку: «Тримай хату як у віночку і рушничок на кілочку!». Даючи рушник – утирач гостеві, господарю або дочка на знак поваги до гостя клала рушник йому на плече або на руки, промовляючи: «Вода холодненька, гостечку, вмийся, рушничок чистенький, гостечку, втрися!» або «Вода у відерочку, «братику вмийся, рушник на кілочку, – братику, втрися». На Буковині використовували «бурунчукові» рушники – жовто-білого кольору виткані з тонкої лляної пряжі та білої бавовняної нитки. На Закарпатті ткані рушники-отиральники вивішувалися на жердці, прибитій над ліжком, навпроти вікна. Наявність жіночих зображень, «Дерева життя», геометричних символів, свідчить про язичницький, сакральний зміст цих образів, систему оберегової, заклиальної символіки. В процесі історичного та культурного розвитку в XIX–XX століттях для певної місцевості України утворилися особливі орнаментальні мотиви й композиції, кольорова гама, техніки шитва рушників.

Вишитий рушник широко використовується в сімейних обрядах українців: на весілля – атрибут, який символізує чистоту і невинність нареченої, щасливе життя молодят; народження, хрещення – обріг дитини від зла та на похорон. На Поліссі зафіксовано звичай колективного виготовлення рушників за один день. Рушниками, вишитими яскравими нитками, прикрашали хату на свято або коли в родині відбувалася радісна подія чи церковне свято: Різдво, Великдень, Покрова. Особливе місце займав «родовий рушник» – сімейна реліквія, який зберігався і передавався від старших членів роду до молодших. Він переходив у спадок старшому сину або діставався первістку в сім'ї незалежно від статі або наймолодшому, який залишався жити в батьківській хаті й дбав про старих батьків. Рушники використовувалися під час родильних обрядів: баба-повитуха приймала пологи, на рушнику вишитому світлими, яскравими кольорами несли дитину до церкви для хрещення. Хрещена мати загортала в нього немовля, примовляла йому «красну дорогу». Рушники з тонкого, гарно вибіленого полотна дарували породіллі, коли приходили вшановувати матір та дитину. Рушник, яким загортали немовля і переносили на далеку відстань звався «гайтка». Мати в разі хвороби дитини або для дитини, що народилася у сім'ї, в якій до цього діти вмирили виготовляла рушники, що звались «обиденні» або «обітні». Вони дарувалися до церкви для ікон Богородиці Покрови [4, с. 6].

В українській родині, де підростала дівчина до шлюбного віку, готували весільний посаг до якого належала скриня з сорочками та рушниками (12–14 штук). На кожен весільний обряд був потрібен окремий рушник, а для подарунків родичам і сватам по кілька рушників. «А в коморі сволок, на ньому рушників сорок, бежіте, внесіте та буярів прикрасіте...», – співається у народній пісні. Кількість приготовлених дівчиною рушників була ознакою її працелюбності, майстерності, заможності. Дівчина, вишиваючи довгими зимовими вечорами співала пісень, які збереглися в українському фольклорі: «Ой ластівонька купалася, край бережка сушилася, край бережка сушилася. Дівка Маруся журилася, ой ще рушників не надбала, а вже Івана сподобала. Ой ще, рушників не зробила, а Івана полюбила». Або

«та спасибі тобі моя ненько, що будила мене раненько, а я слухала, вставала та рушничків напряла, по тихому Дунаю білила на сухому бережечку сушила, своїх старостів дарила» [5, с. 292].

У народних піснях, легендах і переказах опоетизовано готування дівчиною рушників до власного весілля. У вишитих орнаментах вона відтворювала свої думки й почуття, надії на щасливу долю. Народні вислови: «рушники подати» означає заручитися або «на рушник стати» – обвінчатися. Коли сватали дівчину то на знак згоди заручитися, вона перев'язувала старшого старосту рушниками через груди навхрест й подавала рушники сватам, які перев'язували їх собі через плече попід ліву руку. Такі рушники називали «плечовими». За морально-етичними нормами це було законним зобов'язанням щодо майбутнього шлюбу. В обрядовій пісні співається: «Старостам по рушнику, молодому хусточку, а вже ж тоді от того не ввляти, щоб старостам рушнички не подавати. Ой перві прийшли, вона тим одказала, а других почастувала, а треті прийшли – тим рушнички дала, а мій батенько та як голубонько, все мною молодю та рушники крає, старостам дає – мене заручає». Або: «Ой ти, мати, поради́к в хаті, поради́ мені, що лю́дя́м казати? А чи мені рушники давати, А чи мені іншого чекати? У відповідь: «що за садами – тим відказали, за воротами – тим слово дали, під сіньми – рушнички дали. Староста під час заручин брав рушник, накривав ним хліб, клав руки наречених на хлібину і перев'язував рушником. Після розв'язування рук молода (наречена) перев'язувала рушниками старостів. Це супроводжувалося обрядовими піснями: «Рушники ж мої, рушнички ж мої, тонкі та біленькі, я ж Вас пряла, Я ж Вас пряла – ніченьки не доспала. Я ж Вас робила, я ж Вас робила Всіх ткачів обносила. Я ж Вас білила, я ж Вас білила – всі береги обстелила, я ж Вас дарила, я ж Вас дарила – всю родину звеселила. Або «Ой ходіть до мене, дружечки, подала я за милого рушнички». Павло Чубинський під час етнографічної експедиції Правобережною Україною зафіксував український звичай «торочення рушників» перед весіллям. У п'ятницю сходилися дружки, старости до хати молодої «торочити рушники» – дошивати до рушників шматочки полотна, що залишилися на верстаті з довгими нитками [6, с. 7].

На дівич-вечір, коли відбувався весільний обряд прощання з дівуванням, молода (наречена), дружки обв'язувались вишитим рушником. Обв'язування молодої рушником мало магичний захист від злих сил. Запрошувати на весілля молода перев'язувалася в поясі рушником та йшла з ним до шлюбу. Після запросин гостей наречена з дружками поверталася до хати де в сінях стоїть весільне «гільце», прикрашене стрічками й квітами. Його заносять до хати і ставлять на розстелений рушник. Батьки благословляють молодих (наречених) хлібом на рушнику. Вишитим рушником прикрашають коровай, обв'язуючи його чи кладуть на рушник або прикривають навхрест рушником. Під час весілля молоді обдаровують одне одного: молода дарує молодому власноруч вишиту сорочку, хустину, рушники. Молодий (наречений) обдаровує її чоботами, хустиною. А молода (наречена) обдаровує дружбів вишитими рушниками. Цей звичай оспівується у пісні: »Мати Марусеньку родила. Місяцем обгородила. Сонечком підперезала, до свекра проводжала та сказала: «Марусенька – не пряха, а матінка Марусина – не ткала, аж вона раненько вставала, тонкі рушники напярала, у тихого Дніпра білила, молодих дружків дарила» [5, с. 294].

Вишитими рушниками зв'язували руки молодим під час вінчання, бажаючи щасливого подружнього життя. Такий весільний звичай зафіксований у фольклорі: «почуєм, побачим, що нам скажуть, біленьким рушничком рученьки зв'яжуть»; «коли б мені, Боже, неділі діждати, на рушнику стати, тоді не розлучать батько ні мати, ні суд – хіба, вже розлучать заступ та лопата»; «лети, лети соколоньку, поперед нас неси, неси вісточку батеньку від нас: що вже його діточки звінчали, на білому рушничку стояли, золотим перстеночком міняли; «полети, соколоньку, поперед нас, занеси вісточку від нас»; «нехай виходить матінка з калачем, зв'язали її донечку з паничем. Чи з панечем чи не з паначем звінчали її з мужиком, зв'язали її ручки рушником». Вишитим рушником вистилають дорогу на весілля: від порогу до столу, від воріт до дверей молодим під ноги: «Стати на рушник означає вірного друга мати», «Мені два життя не жити – два рушники не стелити», «На рушник стати – разом долі поєднати» – цей вислів означає дати одне одному клятву на подружню вірність.

Важливу образно-символічну літургійну роль виконував рушник у християнській обрядовості, зокрема в ритуалі обмивання ніг, обличчя, рук під час літургії. За дослідженнями українських етнографів, семантика вишитого рушника розкривалася у значенні дороги. «Рушник у похоронному обряді українців пояснюється медіативною роллю, пов'язаною з поєднанням сфер життя і смерті, адже похоронний обряд сприймався як сполучна ланка між ними. Рушник – це дорога життя, початок – народження, кінець – завершення життєвого шляху» [7]. «Тужніми» рушниками проводжали людину в потойбіччя. Їх пов'язували на корогви, хрести, під час «хресної ходи». Під час похорону рушниками накривали тіло небіжчика або клали під ноги, на віз (сані) на яких везли домовину на цвинтар. Домовину прикривали рушником, на який клали хліб, опускали в яму на рушниках. На знак жалоби по покійнику члени родини вивішували на воротах або у вікні хати рушник, учасників похорону пов'язували хусточками або рушниками. Існував також звичай – виготовлення похоронних рушників майстринею на одне село. Виряджаючи в дорогу батька, сина, чоловіка, коханого, мати-дружина, дівчина-наречена давали їм хлібину, сіль, горсточку землі, загорнувши в так званий «рушник-провідник». Коли траплялося лихо, то у хаті вивішували рушники вишиті червоними і чорними нитками: червоний колір означав любов, а чорний – сум, розлука. Народною піснею, якій судилося довгі роки життя з 1959 р. стала «Пісня про рушник» А. Малишка, П. Майбороди, яка сьогодні є символом материнської любові, благословення, оберегом: «Мені війнула в очі сивина, та я нічого не беру в дорогу, лиш згорсточок старого полотна і вишите моє життя на ньому. Я візьму той рушник, простелю наче долю. В тихім шелесті трав, в щебетанні дібров. І на тім рушникові оживе все знайоме до болю І дитинство й розлука і вірна любов». В українському фольклорі ХХ століття з'явилась легенда про те, як мати рушником стала: «Жила тоді в одному селі мати і мала вона трьох синів. Працьовиті були вони і люди їх поважали. Одного хлопці не вміли – вишивати як їх ненька. Горнулася мати до синів і мудрі слова говорила: «Долю я Вам кожному вишию, а пам'ять про себе в рушниках

залишу то ж бережіть їх»... Даруючи, навчала: Пам'ятайте навік прохання своєї неньки. Куди б не їхали, куди б не йшли, а рушник в дорогу беріть. Хліб у нього загортайте та людей пригощайте. Хліб на рушнику життя величає, здоров'я береже». Померла мати, а її слова й пам'ять про неї у вишитих рушниках залишилась, які передаються з покоління в покоління.

Вишитий рушник передавався з роду в рід, від батьків до дітей, його берегли як сімейну реліквію. Наші предки чіпляли його на дерева, пускали на воду, клали на каміння, молили богів, просили благодаті: «щоб родила земля, щоб біда і всяка напасть обминала родину». Вишиті орнаментальні символи відповідали заклинальній символіці родючості. Під час будівництва хати рушниками «підіймали» сволюки, дарували його майстрам. Наймолодший з них мав поставити на вершину даху хати «квітку» – букет з гілок берези, дубу, квітів, пов'язані вишитим рушником. З ним входили в збудоване житло, облаштовували криниці, обходили весняну ниву. Якщо людина продавала річ, тварину, птицю то купівлю – продаж скріплювали рушником. Побутували невеликі за розмірами – рушники-хлібники, в які загортали хліб. Їх оздоблювали по краях двома невеликими смужками орнаменту та пишно вишивали посередині рушника, а краї завершували вузькими вишитими смужками.

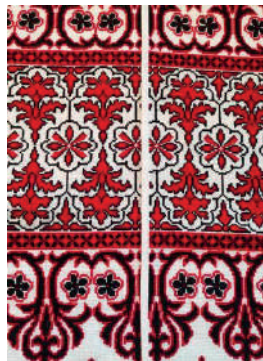

Серед символів української вишивки, найчастіше зустрічаємо на рушниках орнаменти: «Дерево життя», «Берегиню». Рушники з орнаментом «Деревом життя» розміщували на стінах, іконах, а з «Берегинею» обвішували хатні двері та вікна. Кожен вишитий рушник був унікальним, відповідно

до символіки, обрядового призначення, мистецької вишуканості візерунків: вода – це символ життя, родючості, очищення; сонце – символ світла, добра, достатку; земля – символ родючості, материнства; Дерево Життя – це символ роду, продовження життя; квіти – символ краси, молодості, любові; птахи – символ свободи, добра, щастя [8].

Рушник «Дерево життя»

Рушник «Берегиня»

У сімейних і календарних обрядах українців вишиті рушники виконували функції – благословляти й охороняти, зберігати пам'ять про близьку людину. У романі Олеса Гончара «Прапороносці» рушник є символом подружньої вірності, дарований на збереження життя і повернення додому: «Хома Хаєцький добувся нарешті до свого власного майна. Стоячи на возі,

витушував зі свого мішка скарби й став прибирати: змінна білизна, бритва та помазок, пара халяв та полотняний домотканний рушник. Взяв гаптований рушник на руки, розгорнув, і гілляста калина зачервоніла до бійців далекими рідними краями, тьохнула вишитими соловейками. Власними руками Явдошка ці узори виводила. Давно зберігав, а нині розлучитися мушу. Товариші: Не викидай, Хомо. Халяви кинь, а рушник залиш! Хаєцький постояв якусь мить, вагаючись, послухався ради. Згорнув барвистку пам'ятку і поклав до кишені...». Вишитим рушникам сьогодні крім художніх творів присвячують народні пісні: Н. Діденко «Мамин рушник», А. Гросу «Рушничок», також складають вірші: Наталка Поклад «Наша хата»; Надія Кір'ян «Рушничок»; Юлія Забіла «Бабусин рушник»; Людмила Кибалка «На вишитому рушнику»; Марія Яновська «Весільний рушник»; Марія Хоросницька «Рушник», Дмитро Мегелик «Рушничок», Галина Онацька «Рушничок», Володимир Лучук «Рушник», Дмитро Чередниченко «Рушник».

Отже, вишитий рушник не втрачає своєї ваги та актуальності в наш час. Рушник – є символом гостинності, оберегом українців. Він став об'єктом народного мистецтва, що об'єднує минуле та сучасність, спадковість, народну творчість, український фольклор. Тому «шануйте любі рушники, квітчайте ними свою хату. То обереги від біди, що дала рідна мати. Щоб легше в житті здолати похмурі та скрутні часи. Шануйте рушники!» Вишитий рушник – важлива частина національної ідентичності та культурної спадщини України, сьогодні продовжує жити та надихати український народ на творчість та самовираження.

Джерела та література:

1. Мельничук Ю. Семантика українських вишитих рушників. *Народне мистецтво*. 2004. № 3–4. С. 60–63.
2. Титаренко В. П. Вишивальне мистецтво Полтавщини : науково-популярне видання. Полтава : Полтавський літератор, 2021. 268 с.
3. Лупій Т. Обрядовий рушник і міфологічна картина світу. *Народна творчість та етнографія*. 2000. № 5–6. С. 104–109.
4. Бондаренко Г. Обиденні та обітні рушники. Поетика та семантика українського рушника: образ, символ, знак. Київ, 1997. С. 5–8.
5. Воропай О. Звичаї нашого народу: етнографічний нарис : у 2-х т. Київ : МВП Оберіг, 1991. Т. 2. С. 273–426.

6. Андрушко Л. Рушник у весільній обрядовості українців. *Берегиня*. 2000. № 1. С. 3–11.
7. Китова С. Полотняний літопис України. Семантика орнаменту українського рушника. Черкаси : Брама, 2003. 220 с.
8. Кара-Васильєва Т. В., Чорноморець А. Д. Українська вишивка. Київ : Либідь, 2002. 160 с.